

ΔΩΡΗΣ Κ. ΚΥΡΙΑΖΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΚΗ
(Μέρος Α' : α. Φωνητική προσαρμογή των ελληνικών δανείων
β. Μορφολογική προσαρμογή των ελληνικών δανείων
Μέρος Β' : Λεξικό των ελληνικών δανείων της Αλβανικής)

Περίληψη διδακτορικής διατριβής

(Εκπονήθηκε υπό την εποπτεία του καθηγητή Χρήστου Τζίτζιλή και υποβλήθηκε στον τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ την Άνοιξη 2001)

Στην Εισαγωγή (σελ. 11-58) ορίζεται το χωροχρονικό πλαίσιο των επαφών ελληνικής και αλβανικής και στη συνέχεια αναφέρονται οι παράγοντες που επηρέασαν τη διαδικασία δανεισμού.

Αν δεχτούμε ότι η αλβανική διαμορφώνεται ως γλώσσα στα μέσα της πρώτης μ.Χ. χιλιετίας, τότε θα πρέπει να μιλήσουμε για ένα στρώμα ελληνικών δανείων (ΕΔ) που η γλώσσα αυτή κληρονόμησε από τη «μητέρα» της (την ιλλυρική;) και για ένα άλλο που καλύπτει χρονικά τους τελευταίους δεκαπέντε αιώνες.

Γεωγραφικά διακρίνουμε μια συμπαγή αλβανόφωνη ζώνη, που συμπίπτει λίγο-πολύ με τα σύνορα της σημερινής Αλβανίας, καθώς και τις αλβανόφωνες νησίδες του ελληνικού και ιταλικού χώρου. Σε καθεμιά απ' αυτές, οι συνθήκες, ο ρυθμός και τα αποτελέσματα των διαχρονικών επαφών ελληνικής και αλβανικής παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες.

Το κοινό πολιτισμικό και θρησκευτικό υπόβαθρο των δύο λαών, η ύπαρξη πολλών εστιών με δίγλωσσο πληθυσμό, οι συνεχείς πληθυσμιακές μετακινήσεις και προσμίξεις, η καθιέρωση της ελληνικής ως γλώσσας πολιτισμού και εμπορίου, η διάδοση της ελληνικής παιδείας στους γειτονικούς λαούς, είναι μερικοί από τους παράγοντες που ευνόησαν τη διαδικασία δανεισμού.

Η διαδικασία αυτή λαμβάνει νέα χαρακτηριστικά κατά τα χρόνια της Εθνικής Αναγέννησης των Αλβανών (μέσα 19ου αιώνα), όταν παράλληλα με την ανάγκη δανεισμού περισσότερων ελληνικών λέξεων εμφανίζονται για πρώτη φορά καθαρολογικές τάσεις, που θα ενισχυθούν με την πάροδο του χρόνου.

Στις αρχές του 20ού αιώνα παρατηρείται μια στροφή των Αλβανών προς τις δυτικές γλώσσες, που έχει άμεσο αντίκτυπο στο status της ελληνικής σε σχέση με την αλβανική. Στις μετέπειτα δεκαετίες η επίδραση της ελληνικής περιορίζεται σε περιφερειακό επίπεδο, ώσπου, μετά το Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οι επαφές των δύο γλωσσών συρρικνώνονται μόνο στις ελληνόφωνες κοινότητες της νότιας Αλβανίας.

Η διαμόρφωση της κοινής αλβανικής συνοδεύεται από την προσπάθεια επανεκτίμησης των ξένων στοιχείων της, η οποία αποσκοπεί στον περιορισμό της χρήσης τους.

Την τελευταία δεκαετία, εξαιτίας των αλλαγών στο εσωτερικό της χώρας και του μεγάλου αριθμού Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα, οι οποίοι αποτελούν μια συνεχώς μετακινούμενη μάζα, οι επαφές των δύο γλωσσών αποκτούν μια νέα δυναμική, κύρια χαρακτηριστικά της οποίας είναι από τη μία ο δανεισμός νέων στοιχείων της ελληνικής κι από την άλλη η επανάχρηση δανείων παλαιότερων εποχών (βλ., λ.χ., εκκλησιαστική γλώσσα).

Μετά την κριτική επισκόπηση της έως τώρα έρευνας για το αντικείμενο (προεπιστημονική / επιστημονική φάση), παρουσιάζουμε τη δομή και τους στόχους της εργασίας μας.

Λόγω του εύρους του υλικού που συγκεντρώσαμε στο δεύτερο μέρος (Λεξικό των ΕΔ της Αλβανικής, σελ. 288-569), περιοριστήκαμε στην εξέταση μόνο της φωνητικής και της μορφολογικής προσαρμογής των ΕΔ, που αποτελούν δύο ξεχωριστά κεφάλαια του πρώτου μέρους της διατριβής. Οι άλλες παράμετροι των ΕΔ (σημασιολογία, υφολογία, ονοματολογικό υλικό κ.ά.) θίγονται εν συντομία στην Εισαγωγή.

Το Λεξικό συγκροτήθηκε με βάση το υλικό που συγκεντρώθηκε από την (σχεδόν εξαντλητική) αποδελτίωση των εργασιών που προηγήθηκαν καθώς και πολλών κειμένων που ανήκουν κυρίως στο χώρο της λαϊκής λογοτεχνίας. Μέρος του υλικού προέρχεται και από δύο ερευνητικές αποστολές που πραγματοποιήσαμε το 1988 σε περιοχές της νότιας Αλβανίας (Rrëzomë κοντά στο Δέλβινο και Kopisroi στο νοτιότερο σημείο των ελληνοαλβανικών συνόρων).

Η μικροδομή του Λεξικού περιλαμβάνει σε μια πρώτη ενότητα το ελληνικό μέρος, όπου δίνονται πληροφορίες για τους τύπους, τις σημασίες και την ετυμολογία της λέξης-λήμμα.

Στη δεύτερη ενότητα παρατίθενται όλες οι πληροφορίες που αφορούν το συγκεκριμένο δάνειο και τους τύπους του (μαρτυρίες από λεξικά κι άλλες πηγές, σημασίες, χωρία από κείμενα, κ.ά.). Στην αρχή του αλβανικού μέρους δίνονται πληροφορίες για το επίπεδο χρήσης του δανείου (Δ = διάλεκτος, Κ = κοινή αλβανική, Λ = λόγια), που σε συνδυασμό με τα στοιχεία για την παραγωγικότητά του καθιστούν πληρέστερη την εικόνα του δανείου ως δυναμικής και όχι στατικής μονάδας της γλώσσας. Στο τέλος της β' ενότητας καταγράφεται και το ονοματολογικό υλικό που ανάγεται στο αντίστοιχο λήμμα.

Η τρίτη και τελευταία ενότητα παρέχει πληροφορίες για τις προτεινόμενες ετυμολογίες του συγκεκριμένου δανείου, όσες φορές υπάρχουν τέτοιες. Για τα λήμματα όπου δεν υπάρχουν πληροφορίες στο ετυμολογικό, η ετυμολόγησή τους ανήκει κατά κανόνα σε εμάς.

Το Λεξικό που παρουσιάζουμε αποτελείται από περίπου 3.000 λήμματα, ξεπερνώντας αισθητά αυτό της Uhlisch (1964, 1.100 λέξεις). Η πληρότητά του δεν αφορά μόνο τον όγκο αλλά και την εσωτερική διάρθρωση του κάθε λήμματος. Υπό την έννοια αυτή είναι χρήσιμο και για μελλοντικές μελέτες.

Στο κεφάλαιο της φωνητικής προσαρμογής (σελ. 61-184) εξετάζεται ο τρόπος απόδοσης των ελληνικών φωνημάτων ή ακολουθιών φωνημάτων (συμπλεγμάτων) στην αλβανική και όπου κρίνεται αναγκαίο γίνονται σχόλια και γενικότερες παρατηρήσεις που αφορούν κυρίως την έκταση και το χρόνο εμφάνισης συγκεκριμένων φαινομένων στις δύο γλώσσες. Ύστερα από την εξέταση των επιμέρους φωνημάτων αναφερόμαστε σε γενικότερα φωνητικά φαινόμενα, όπως ο ρωτακισμός, η ρινικοποίηση φωνημάτων κ.ά.

Από τη συγχρονική συγκριτική εξέταση των φωνηεντικών συστημάτων των δύο γλωσσών παρατηρούμε ότι η αλβανική διαθέτει όλα τα φωνήεντα της νέας ελληνικής. Αυτό σημαίνει ότι οι φωνηεντικές αλλαγές που παρατηρούνται κατά την ενσωμάτωση των ΕΔ στην αλβανική οφείλονται σε άλλους λόγους ή μηχανισμούς και όχι σε αδυναμία αντιστοίχισης των ελληνικών φωνηέντων σε σχέση με αυτά της αλβανικής. Τα φωνήεντα /a/, /i/, /e/, /o/, /u/ εμφανίζονται σταθερά στα νότια ιδιώματα της αλβανικής, με τα οποία ήρθε κατά κύριο λόγο σε επαφή η ελληνική. Ωστόσο, το φώνημα /o/, λ.χ., αποδίδεται στην αλβανική ως [o], [a], [e], [ə], [i], [u], [ʰua], [ʰou], αναπτύσσεται και αποβάλλεται, αζαπίας ανομοίωσης, τροπής σε [a] και στη συνέχεια σε [ə], διφθογοποίησης σε τονισμένη συλλαβή, κ.ο.κ.

Η εξέταση της φωνητικής προσαρμογής των ΕΔ της αλβανικής δεν είναι δυνατόν να αγνοήσει τη διαχρονική διάσταση των επαφών αυτών, πράγμα που φαίνεται ξεκάθαρα, λ.χ., από τη διαφορετική απόδοση του υ σε ΕΔ που ανήκουν σε διαφορετικές εποχές. Έτσι, οι λ. *kum* [kum] < κύμα και *qull* [cuɫ] < χυλός διασώζουν αντίστοιχα την αρχαία και την ελληνιστική προφορά του υ (υ, iυ), ενώ η λ. *qyrë* [cÿrə] < κύπερη τη μεσαιωνική προφορά ü. Σε πολλά δάνεια από τη νέα ελληνική το υ αποδίδεται ως [i] (*fis* < φύσις), ενώ σε ορισμένα ως [u] (*muštaqe* < μουστάκι < μουστάκιον). Παράλληλα μ' αυτά εμφανίζεται το λεγόμενο "νόθο" /ü/, το οποίο ίσως δεν συνεχίζει την προφορά [ü] του υ της ελληνικής λέξης, αλλά προέκυψε στην αλβανική είτε με το μηχανισμό της χείλωσης (στύψη > *stipës* / *stjrpës*) είτε από δυτικότροπη γραφή της (συνήθως λόγιας) λέξης (συμφωνώ > *simfonis* / *symfonis*).

Είναι ενδιαφέρον να τονιστεί επίσης ότι υπάρχουν ΕΔ που φέρουν ίχνη φωνηεντισμού βόρειων ιδιωμάτων της ελληνικής, όπως στένωση (*qiras* < *κινώ* < *κερνώ*, *munastir* < *μουναστήρι* < *μοναστήρι*) και αποβολή άτονου *i* (*litër* < *τ'λίχτρα* < *τυλίχτρα*), κ.ά. Ανατρέπεται έτσι το συμπέρασμα της Uhlisch ότι «finden wir keine epirotischen Dialektformen in Südalbanien» (1964, 232).

Από τη σύγκριση του συμφωνητικού συστήματος των δύο γλωσσών φαίνεται ότι η αλβανική διαθέτει τα αντίστοιχα σύμφωνα της κοινής ελληνικής, εκτός από τα /γ/ (πριν από α, ο, υ) και /ζ/ (πριν από ε, ι), τα οποία αποδίδει με τους πλησιέστερους φθόγγους (βλ. *γομάρι* > *gomar* [gom'ar], *χέρσα* > *qersë* [c'ersə], κ.ά.) ή σε περίπτωση έντονης επίδρασης ή διγλωσσικών καταστάσεων υιοθετεί τα φωνήματα αυτά ως περιφερειακά. Η αλβανική διαθέτει και τα αντίστοιχα των συμφωνών που εντοπίζονται σε ιδιώματα της ελληνικής, όπως τα /š/, /tš/, /ž/, /tž/.

Με δεδομένη την σχεδόν πλήρη αντιστοιχία, οι περιπτώσεις αλματικών αλλαγών θα ερμηνευτούν στα πλαίσια είτε της δότριας (όταν δηλαδή έχουν πραγματοποιηθεί ήδη στην ελληνική) είτε της λήπτριας γλώσσας, που ενεργοποιεί διάφορους μηχανισμούς προσαρμογής (παρετυμολογία, απλοποίηση συμπλεγμάτων ή ανάπτυξη συνοδίτη φθόγγου, κτλ.). Έτσι, το χειλικό φώνημα /ρ/ της ελληνικής αποδίδεται στην αλβανική ως [b] (ηχηροποίηση: *επίζηλος* > *επιζηλεία* > *pizilli* > *bizilli*), [m] (τροπή σε m ήδη στην ελληνική: *καπνιά* > *καμνιά* > *kamne*), [c] (τροπή σε [c] του συμπλέγματος *ρj*: *πιάστρα* > *qastër*), κτλ.

Ορισμένες από τις φωνητικές αλλαγές των ΕΔ χρησιμεύουν συχνά ως χρονολογικές ενδείξεις. Τέτοιες είναι η πτώση του αρκτικού φωνήεντος (πβ. *konë* και *ikonë* < *εικόνα*), ο παροξύτονος τονισμός (πβ. *καλόγερος* > *kl'ogjë*, *καλλογι'ερ*), ο ρωτακισμός (μέχρι τον 10. μ.Χ. αιώνα: *εικόνα* > *konë* και *korë*) και η μετάθεση υγρών (μέχρι τον 10. μ.Χ. αιώνα: *Αλέξανδρος* > *Llezhdër*, *Δημήτριος* > *Mitër*).

Η μορφολογική προσαρμογή των ΕΔ (σελ. 185-267) εξετάζεται στο πλαίσιο της κλιτικής και της παραγωγικής μορφολογίας.

Οι παράγοντες που επηρεάζουν την ένταξη μιας δάνειας λέξης στη λήπτρια γλώσσα σχετίζονται με τη μορφή και τη σημασία της λέξης αυτής καθώς και με τους μη προβλέψιμους συσχετισμούς της με λέξεις της λήπτριας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος που τα ΕΔ αποκτούν γένος στην αλβανική. Οι ομοιότητες στο ληκτικό τμήμα ουσιαστικών της ελληνικής και της αλβανικής καθώς και το γεγονός ότι η αλβανική ενσωματώνει το οριστικό άρθρο στο τέλος του ουσιαστικού αποτελούν τη βάση του μηχανισμού επανανάληψης, που στην ουσία σχετίζεται με τον αναλογικό σχηματισμό.

Η επανάλυση λοιπόν θα έχει ως σημείο εκκίνησης είτε τους τύπους της αλβανικής που λήγουν σε σύμφωνο είτε αυτούς που λήγουν σε φωνήεν: η λ. *μοναστήρι*, λ.χ., στο γλωσσικό αισθητήριο του αλβανού ομιλητή εκλαμβάνεται ως οριστικός τύπος αρσενικού ουσιαστικού, εφόσον είναι παροξύτονη και λήγει σε -i. Απόκαθίσταται αναλογικά προς το *malì* 'το βουνό' - *mal* 'βουνό' ένας άναρθρος τύπος *monastir*, ο οποίος πιστεύεται ότι με την προσθήκη του επιπθέμενου άρθρου -i έδωσε τον τύπο *monastiri*. Παρόμοιας μορφής επανάλυση έχουμε και στην περίπτωση των ουσιαστικών που λήγουν σε -a (θηληκά και ουδέτερα). Πβ. *καρέκλα* > *kareklla* > *karekllë*, όπου το *kareklla* θεωρήθηκε άναρθρος τύπος του *karekllë* κατά το σχήμα *vajzë* 'κοπέλα' - *vajza* 'η κοπέλα'.

Αφού εξετάζουμε με βάση ποιο μοντέλο επανάλυσης προσαρμόζονται τα δάνεια ουσιαστικά της αλβανικής από την ελληνική, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι όλα αυτά εντάσσονται στα κλιτικά παραδείγματα της λήπτριας γλώσσας, τόσο στα ιδιώματα όσο και στην κοινή αλβανική. Με την ίδια κανονικότητα προσαρμόζονται και τα δάνεια από άλλες γλώσσες.

Η προσαρμογή αυτή επιτυγχάνεται κυρίως με βάση το φωνολογικό σχήμα των ελληνικών λέξεων. Τυχόν αποκλίσεις από τον κανόνα αυτό οφείλονται σε άλλους λόγους όπως:

-το μήκος των ελληνικών ουσιαστικών (*merok'atë* < *μεροκάματο*)

-οι αναλογικές επιδράσεις συνωνύμων (*drang'udhe* < *τραγούδι* κατά το θηλ. ουσ. *këngë* 'τραγούδι'. Κανονικά θα αναμέναμε τύπο *trag'udh*)

-ταύτιση ληκτικού *τεμαχίου* με αλβανικά παραγωγικά μορφήματα (η λ. *μυρσίνη*, λ.χ., θα αναμέναμε να αποδοθεί ως *mirsin*, αλλά το γεγφονός ότι λήγει σε -*ίνη* βοηθάει να προσαρμοστεί σύμφωνα με τα αλβανικά θηλυκά σε -*inë* : *mirsinë*)

-*σηματισμοί* από *συμφυρμό* (η λ. *triq'ar* < *τριχιά* σχηματίστηκε κατ' αναλογία με τη λ. *lit'ar* < *λητάρι* ή από *συμφυρμό* των λ. **triq'a* < *τριχιά* και *lit'ar*).

Ως καθαρά μορφολογικό κριτήριο χρονολογικής διαστρωμάτωσης μπορεί να θεωρηθεί η διατήρηση της κατάληξης -s (-z) σε ορισμένα δάνεια που ανάγονται σε αρσενικά ουσιαστικά της ελληνικής (-ος, -ός) και που κατά πάσα πιθανότητα εισχώρησαν στην αλβανική κατά το μεσαίωνα.

Από τα άλλα μέρη του λόγου, που εξετάζονται στη συνέχεια, τα ρήματα σχηματίζονται με βάση το θέμα της υποτακτικής αορίστου της ελληνικής (*στήνω* - *έστησα* - *να στήσω* → *stis*, *στολίζω* - *στόλισα* - *να στολίσω* → *stolis*, κ.ο.κ.), ενώ στα επίθετα παρατηρούνται άναρθροι και άναρθροι *σηματισμοί* (*λάγαρος* > *i* (e) *llagartë* και *llagar*, -e).

Τα δάνεια, όταν συμμετέχουν στα φαινόμενα παραγωγής ή σύνθεσης, κατέχουν μία από τις ακόλουθες τρεις θέσεις:

α) της βάσης σε παράγωγα, σύνθετα, παραθετικά σύνθετα ή συνταγματικές μονάδες (βλ., λ.χ., ρ. *përsos* 'τελειοποιώ' < *për-* + *sos* (< *σωσ-* < *σώζω*), *sh-fron-ëzoj* 'εκ-θρον-ίζω', κ.ά. Οι *σηματισμοί* με ελληνικές βάσεις και αλβανικά προσφύματα (*προθήματα* και *επιθήματα*) αποτελούν τον κύριο κορμό των παραγώγων των ΕΔ στην αλβανική.

β) του προσδιορισμού ή του ορίσματος σε σύνθετα, παραθετικά σύνθετα ή συνταγματικές μονάδες (βλ., λ.χ., *varrvithisur* '(αυτός) που είθε να βυθιστεί (=μη βρεθεί) το μνήμα του', *syptetit* '(αυτός) που έχει βλέμμα σαν του πετρίτη', *barkstih* '(αυτός) που τρώει σαν στοιχείο', κ.ο.κ.).

γ) του προσφύματος. Η ελληνική δάνεισε στην αλβανική όχι μόνο λέξεις αλλά και μορφήματα, τα οποία εντοπίζονται κυρίως σε περιφερειακές

διαλέκτους, εκεί όπου και η επαφή των γλωσσών είναι (ήταν) πιο έντονη. Μετά την εξέταση του μηχανισμού εμφάνισης των προσφυμάτων στη λήπτρια γλώσσα (αναλογική επέκταση, μεταφραστικός δανεισμός), παραθέτουμε αναλυτικό κατάλογο των επιμέρους δάνειων προθημάτων και επιθημάτων, μαζί με πληροφορίες για τη γενικευμένη/περιορισμένη χρήση τους (προθήματα της κοινής αλβανικής: *kata-* (kaca-) < κατα-, *meso-* < μεσο-, *raio-* < παλιο-, *para* (para-) < παρα-, επιθήματα της κοινής αλβανικής: *-s/-is* < -ίζω, *-os* < -ώνω).

Πέραν όμως του δανεισμού ελληνικών λέξεων και μορφημάτων, είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα η ελληνική χρησιμεύει ως «μήτρα» σχηματισμού εκατοντάδων νεόπλαστων λέξεων αλλά και ενεργοποιητής των παραγωγικών μηχανισμών της αλβανικής. Η δημιουργική σχέση με τα παραγωγικά μοντέλα της ελληνικής αποτέλεσε πλούσια εμπειρία για τον περαιτέρω εμπλουτισμό της αλβανικής με μεταφραστικά δάνεια και από άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες.

Με τη διατριβή μας επιβεβαιώνεται για άλλη μια φορά αυτό που ο Norbert Jokl έγραφε το 1926: «Es sind vielfältige Rinnsale, durch die, zugleich mit griech. Kultur, griech. Sprachgut sich in das Alb. ergoss».